

Микола Тимошик

**ПРОДРОЗКЛАДКА НА СЕЛЯН
ЯК ПРЕДТЕЧА ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ:
на архівних матеріалах
села Данина Ніжинського району**

Аналізується політика більшовицької влади в українському селі 20-х років ХХ ст., суть якої полягала в тому, що замість вільного продажу харчових продуктів і сировини селяни змушені були в примусовому порядку майже все їстівне здавати державі. Йдеться про нові радянські поняття – продрозкладка і продподаток. Указується на причини, через які селяни не могли сповна виконати накладеної на селянські господарства продрозкладки.

Уперше оприлюднені архівні матеріали, в яких йдеться про нові способи викачування хлібних запасів у селян на користь держави: контрибуційні суди та обов'язкові трудові повинності.

Уводяться до наукового обігу раніше не опубліковані документи про те, як влада розгортала справжні економічні репресії на селі, як і ким здійснювалися арешти тих селян, хто не спроможний був оплатити накладені високі податки.

Ключові слова: продрозкладка, продподаток, сільради, комнезами, викачування продуктів, подвірні карточки жителів села, контрибуція на село, трудова повинність, комітети праці, арешти неплатників податків.

«...селяни далеко не всі розуміють, що вільна торгівля хлібом є державний злочин. «Я хліб виростив, це мій продукт і я маю право ним торгувати» – так розмірковують селяни, за звичкою, по-старому. А ми кажемо, що це державний злочин».

В. Ленін. Повн. збір. тв. – Т. 39. – С. 315.

«Мобілізувати армію, виділивши здорові її частини, і призвати 19-літніх... для систематичних військових дій для завоювання, відвоювання, забирання і зведення хліба та палива».

В. Ленін. Повн. збір. тв. – Т. 36. – С. 374-375.

Суть продрозкладки і продподатку

Слово *продрозкладка* (російською – продразверстка) – один із перших неологізмів радянської пори, який швидко поширився на теренах колишньої Російської імперії від березня 1919 року. Тоді правляча комуністична партія оголосила політику воєнного комунізму. Суть цієї політики полягала в тому, що замість вільного продажу харчових продуктів і сировини селяни змушені були в примусовому порядку майже всю її здавати державі.

На окуповані українські губернії московський уряд накладав обумовлену в центрі відповідно до потреб промислових міст кількість різних продуктів харчування. Цифри, спущені з гори, розкладали на повіти та волості, а ті, в свою чергу, – на сільські

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережових видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

громади (звідси – продрозкладка). Сільради, спільно з комнезами (комітети незаможних селян) доводили норми здачі на сільські двори. Принцип продрозкладки від початку був дискримінаційним: подані у списках господарства малозаможних селян повністю звільнялися від цієї повинності, натомість основний тягар на виконання лягав на плечі працьовитого середнього та заможного селянства. У них забирали все, залишаючи для прожиття членів родин лише мінімальні норми продуктів. Дискримінаційність продрозкладки бачиться і в загальнодержавному масштабі: на українські губернії, які були захоплені більшовиками, Москва накладала значно більші норми здачі продуктів, ніж на губернії радянської Росії. Те, що планові цифрові показники були для влади бажаними, а не реальними, засвідчують і такі дані. Упродвж 1920-1921 років із селянських господарств підрадянської частини України за допомогою надісланих із міста озброєних загонів було забрано 77,4 млн пудів хліба, що становило лише 47 відсотків запланованого [1].

У березні 1921 року на X з'їзді РКП(б) кремлівське керівництво визнало політику воєнного комунізму не лише неефективною, а й шкідливою. Тоді ж у лексиконі влади вперше з'являється термін неп (нова економічна політика). Новим у системі оподаткування було те, що продрозкладка була замінена на продподаток. Він передбачав також обов'язкову здачу селянами натуральних продуктів, але в значно менших обсягах. Це давало їм можливість решту хліба продавати на ринку за вільними цінами. Продподаток проіснував до початку 30-х років, коли була здійснена суцільна колективізація селянських господарств і коли вже колгоспи були зобов'язані поставляти сільськогосподарську продукцію державі знову в тому порядку, як це було заведено в період продрозкладки.

«Викачати» продукти, щоб укріпити революцію в світі

З відновленням в українських селах улітку 1920 року сільвиконкомів Москва зажадала від нових державних формувань чим скоріше провести на місцях ретельну ревізію кожного селянського господарства. Про списки коней, іншої худоби, а також про земельний фонд ішлося в попередній темі. На осінь черга дійшла для з'ясування вмісту продуктових комір у запасливих українців. Промислові центри радянської Росії, а також армія відчували гостру нестачу продовольства. Взяти його будь-що планувалося за рахунок українців.

Першим кроком до детального опису тих продуктових комір було складання «Подвірних карточок жителів села Данини Володьково-Дівицької волості Ніжинського повіту». Основою його послужили дані першого після революційних подій 1917 року перепису населення на теренах колишньої Російської імперії, проведеного 1920 року.

Населення Данини тоді офіційно називалося «Товариство селян колишньої княгині Голіциної». Так ось кожен двір цього товариства (а таких на 1920 рік налічувалося 583 двори) був детально описаний на окремих картках. З них влада могла черпати детальну інформацію про кожну родину та її маєтність, що мешкає в дворі, за такими характеристиками: вік, стать, рівень грамотності, кількість худоби і птиці (за конкретним переліком), кількість сільськогосподарського інвентаря (за конкретним переліком), величина земельних наділів (орних, сінокісних, стан посівів).

Як виглядали ці подвірні картки, проілюструємо це на прикладі 23-річного глави двору по вулиці Шинковій Івана Петровича Мозгового. Після смерті батька Петра Мозгового цей молодий, 23-річний господар, став основним годувальником великої родини, що складалася із восьми чоловік:

Чоловіки:

23 роки – грамотний,

1 рік, син.

Жінки:

49 років, мати (неграмотна),

20 років, дружина (грамотна),

18 років, сестра, (неграмотна),

12 років, сестра (неграмотна),
10 років, сестра (неграмотна)
7 років, сестра.

У господарстві худоби і птиці:

Кури – 7 штук,
Корови – 1,
Телята – 1,
Свині – 2.

Сільськогосподарський інвентар:

Плуг – 1,
Борони 3 (залізні),
Соломорізка – 1,
Серпи – 3,
Усього землі (десятин – 9,81).
Посіяно озимих – 7,0.

Ось цього молодого господаря з одним плугом, трьома залізними боронами та трьома серпами, як десятків таких, як він, влада незабаром оголосить ворогами радянської влади, куркульським класом і, викачавши з господарства все до колоска, відправить на вірну смерть на російські соловецькі острови...

А поки що 9 листопада 1920 року, за вказівкою згори, сільрада створює комісію із трьох чоловік, завданням якої є виявлення та детальний запис продуктивних запасів у кожному дворі за кількістю й видами. Зібрані дані мали без зволікань передаватися до волості, а звідти – в губернію. Поки що про ніякі вказівки щодо здачі лишків продукції не йшлося [2].

Та вже 14 грудня в село прибуває уповноважений Носівського райпродкомісаріату товариш Петренко. На його вимогу скликається спільне засідання сільської Ради, членів президії сільвиконкому та комітету незаможних селян. У селі тоді вперше почули незрозуміле доти слово *продрозверстка*. Згодом це слово увійде в новітню українську історію як страхітливе явище загальнонаціонального масштабу, від якого віяло жорстокістю й несправедливістю, яке посягло зневіру, забрало здоров'я, понівечило долі мільйонів українців.

Судячи з протоколу, начальник із району говорив про «катастрофічний стан міської промисловості, про поступове погіршення ситуації в сільському господарстві та про необхідність виконати продрозверстку і тим самим врятувати життя міській промисловості та сільському господарству» [3]. Рішення, яке прийняли тоді данинські активісти, варто оприлюднити для історії. Цитую в перекладі з російської, зберігаючи стилістику та лексику протокольного документа: «Розверстку повністю **викачати** (*виділення моє.* – **М. Т.**) до 25 грудня 1920 року і тим самим укріпити радянську владу, Революцію України і Росії і всього світу в майбутньому і врятувати життя» [4].

Читаєш цей документ і думаєш: ну не міг малограмотний секретар сільської Ради записати таке до протоколу без підказки присланого вищестоящого начальника; ну не могли тоді, в умовах суцільної розрухи, невизначеності за завтрашній день, перейняті щоденними турботами про виживання своєї родини селяни думати передусім про врятування життя «всього світу в майбутньому», про «укріплення революції України і Росії» – без оглядки на те, а хто ж рятуватиме життя їх самих, їхніх народжених і ще не народжених дітей? Ще в цьому документі лякає лексика на кшталт «викачати». Не виконати, зібрати, а саме відібрати, викачати через силу, до останку. Така лексика стане відтоді нормою документів для безумовного виконання на місцях, які народжуватимуться у владних кабінетах не лише Москви, Харкова, а й Чернігова, Ніжина, Носівки, Володькової Дівиці.

Безпомилково можна ствердити одне: уже тоді, в 1920-му, з початком проведення масштабної кампанії продрозкладки над українськими селами вимальовувалася примара голоду 1933 року.

У цей же час із Чернігова до Ніжина надходить телефонограма з грифом

«таємно». У ній йшлося про персональну відповідальність голів продовольчих комітетів («предпродкомів») районів за доведені до кожного села цифри виконання продподатку. Наголошувалося на необхідності суворого дотримання класового принципу у «викачуванні» продподатку. Іншими словами, акцент у тому викачуванні робився на господарях-власниках. Ще йшлося в цій телеграмі про недопущення випадків саботажу та недовиконання доведених цифр [5].

«Я не в змозі виконати накладеної на мене продрозкладки...»

На основі поспішного аналізу зібраних «продовольчою трійкою» подвірних даних щодо стану продуктових запасів сільрада терміново доводить до кожного двору цифрові показники (у пудах) податку за різними видами продовольства. Письмові повідомлення були рознесені по дворах данинців перед кінцем листопада. Така поспішність була викликана тим, що перша хвиля збирання того податку мала закінчитися, згідно з вказівкою з району, до 25 грудня. Це означало, що до цієї дати кожний двір мав доставити належне для виконання персонального плану збіжжя своїми силами (власними возами) в Носівку на станцію та отримати на руки від райпродкомісаріату відповідну довідку.

Поки оторопілі селяни вивчали ті цифри та підраховували власні запаси, виконком сільради сушив голову над тим, як виконати ще одну, несподівану, вказівку з району. Цього разу йшлося про наказ Ніжинського повітового комісаріату з воєнних справ від 24 листопада 1920 року за №719 про термінову поставку від усіх сіл повіту коней для потреб радянської армії. Від Данини вимагалось п'ять коней. Виконати це рішення вирішили своєрідним способом. На початку, аби було по-справедливості, вираховували тих господарів, у кого була не одна, а дві-три коняки. Таких у селі виявилось дев'ятеро. Як із цього числа вибрати п'ять? Хтось запропонував жеребкування. Але більше чомусь сподобалася формула «від усіх – по одній коняці». Щоб не викликати суперечок. Ось прізвища тих, хто «постраждав» від такого, як видається, не зовсім правильного рішення: Андрій Микитенко, Парасковія Кулик, Яків Кательницький, Ананій Кательницький, Григорій Семенко, Іван Процько, Нестор Подолянко, Іван Яловський, Василь Івасенко.

Таким чином, данинські активісти успішно здолали перше випробування на здатність керування процесом, майже удвічі перевиконавши одну із численних вимог влади.

Не так пішло з виконанням першого етапу продрозкладки. Уже другого дня по отриманні письмово доведених планів невдоволення селян розтікалося вулицями, кількісно збільшувалося й щодень посилювалося. Голосіння, плачі, крики стали частіше лунають і в сільраді. Багато людей не стримували обурення: на якій підставі комісія визначала обсяги здачі продовольства, коли вони значно перевищують те, що наявне в дворі? Голова сільради не відважився тоді пояснити людям, що цифри ті справді не співпадали з даними подвірної комісії, а формувалися на основі приблизного «розкладання» по дворах отриманих на село загальних показників. А вони справді були занадто високими.

На стіл голови посипалися заяви-прохання. Ознайомимося зі змістом кількох із них (Всі заяви, до речі, слухняно написані російською мовою, бо українською могли не братися до уваги, дарма, що розгляд цей мали здійснювати в селі свої ж).

Заява від Ананія Кательницького від 24 листопада 1920 року, писана олівцем. У ній – крик душі простого селянина, безвихідь і страх:

«Прошу повторно прислати до мого господарства продовольчу комісію для перевірки моїх домашніх запасів через те, що я не в змозі виконати накладеної на мене продрозкладки в такій кількості: жита 35 пудів, картоплі 50, вівса 20 пудів. З цього я вже відвіз: жита 15, вівса 15, картоплі 30 пудів. Остальне відвезти не можу, оскільки в мене залишилось для прогодування сім'ї, яка складається з 10 душ. Згідно з нормами упродкому, на одну душу треба мати мінімум 24 фунти в місяць. В чому й розписуюся» [6].

Заява ця перекреслена навскіс червоним олівцем. Це означає, що вона залишалася без задоволення. І таких, із перекресленнями, в архівній теці – десятки.

Центральна влада передбачала масову появу подібних заяв на перегляд обсягу продподатку. Аби не допустити розслаблення чи розжалоблювання місцевих активістів, було прийнято упереджувальне рішення: на тих, хто в зазначений термін недовиконував план бодай на пуд, накладати повторно податок у подвійному розмірі. Серед тих данинців, хто першим потрапив до списку «повторних», Павло Іванович Ярина. У його заяві – розпач і надія:

«Заявляю, що виконати розверстку я не можу. Можу тільки 20 пудів хліба, 20 пудів вівса і 25 – картоплі. Тому прошу сільраду звернути серйозну увагу на те, що я єдиний годувальник 11 душ сім'ї і сам перебуваю на службі, так що моє сімейство не в змозі прогодувати себе і скотину. Прошу вас, товариші, сприяти моєму становищу і зняти з мене накладену на мене повторно розкладку» [7].

Як і в інших випадках, сільрада була непохитною: повторну комісію до заявника не надсилала, саму ж заяву перекреслювала та списувала в архів.

До кінця виконання акції залишалося п'ять днів. Чи зміг, скажімо, Павло Ярина справитися з подвійним продподатком? Відповіді на це не знайдено. Вона була однозначною лише у випадку не виконання того плану: майно господаря конфіскувалося, а його самого відправляли в далекі від України краї. Практика ця набула системи дещо пізніше – в період розкуркулення та колективізації, про що йтиметься пізніше.

Податком обкладали навіть лошат

Влада шукала будь-якого приводу стягнути із українського селянина-трудівника чим побільше. Провалюючи із року в рік виконання від початку нереальних показників, спущених центром на місця, районне начальство із шкіри вилазить, щоб уникнути погроз вищестоящого керівництва трибуналом. Починаючи від 1925 року, база оподаткування негласно розширюється за рахунок худоби, яка ще не дає господареві додатково приплоду чи тяглової сили. Йдеться про лошат і телят до двох років. Селяни масово стали отримували додаткові податкові листки.

Виникає питання: як довідувалися в районі про те, скільки і яких коней чи інших тварин є в господарстві селянина? Тут влада щороку набувала неабиякого досвіду. З перших місяців створення сільських рад (березень 1920) від них систематично вимагали подавати до волості чи району такі показники. З роками влада все більше пресингувала селянство, не довіряючи даним сільрад. Починаючи від середини 20-х років, запроваджуються графіки роботи виїзних комісій з перевірки господарств на місцях. Скажімо, регулярний переоблік коней здійснювався під контролем райвійськоматів у відповідності із заздалегідь складеними графіками.

Так, у відповідності з рішенням Ніжинського райвійськомату упродовж лютого 1932 року мав бути здійснений переоблік коней в усіх селах округи. Для цього створювалося п'ять кінських комісій. Данина, Лосинівка, Галиця, Сальне увійшли в другу кінську комісію. У *Данині* (так писалася тоді назва села в носівській райгазеті, а сільрада називалася *Данінська*. – **М.Т.**) комісія працювала того року три дні – від 26 по 28 лютого. Тут перевірялися і коні шатурян. Графік роботи таких комісій був опублікований, скажімо, у числі газети «Червона Носівщина» за 8 лютого 1932 року. До оголошення додавалася приписка: «Роботу кінські комісії починають о 9 ранку. Коневласники за невивід коней на зазначені пункти для переобліку підлягають суворій відповідальності».

Та повернемося до податкових листів, які ставали для селян суцям прокляттям. Дехто понуро викладав останні припасені рублі, боячись, що в іншому випадку доведеться платити удвічі більше. Та знаходилися сміливці, які наважувалися відстоювати свої права. Бо стали грамотніші – слухають радіо, читають газети. У Данині таким виявився вчорашній червоноармієць Роман Олексійович Хлібик.

Влада двічі порушила його права. По-перше, як щойно демобілізований, він, за

законом, не мав сплачувати податок на худобу. А по-друге, до рангу худоби зарахували його лоша й змушують терміново заплатити виставлену в податковому листі суму. За невчасну сплату сума податку подвоювалася.

У пошуках правди чоловік дійшов до районної податкової комісії, прихопивши з собою довідку від керівництва Тарашанського полку 44-ї Київської дивізії, де недавно проходив службу.

Носівським бюрокартам цього виявилось недостатньо. Вони стали вимагати ще одного паперу – акта за підписом голови сільради, в якому було б зазначено точний вік лошаги. І такого акта за кілька днів було складено. Данинський господар мусив витратити ще цілий день дорогоцінного часу, аби знову добиратися в Носівку, долучаючи до своєї справи (а в ній зібрано вже було 16 сторінок) черговий аркуш паперу. Читаємо:

«Акт. Я, голова Данинської сільради Кошма Є. в складі голови комітету незаможних селян Пономаренко Крисана Панкратовича та Кмательницького Омеляна Митрофановича сього листопада 17 дня 1925 року обслідували господарство громадянина Хлібика Романа Олексійовича. При обслідуванні оказалось, що записана коняка на оподаткування податком 1925/26 року дійсно зростом до 2-х років і не повинна в цьому році оподатковуватися. А тому комісія рахує означену коняку із податкового обкладання викреслити» [8].

Тепер цей архівний аркуш паперу став документом доби. Він багато про що свідчить. Передусім про те, що ще на середину 20-х років владі не вдалося першими репресіями непокірних повністю залякати селянство. Знаходилися правдолюбці, які готові були її шукати поза межами села. Той, хто відважувався на це, мав бути готовим витратити на це чимало часу і зусиль. У нашому випадку від отримання селянином додаткового податкового аркуша (2 листопада) і до написання протоколу засідання районної податкової комісії (14 грудня) пройшло півтора місяця. З іншого боку, своєю наполегливістю такий селянин ризикував бути запідозреним у контрреволюційній діяльності. Цю «фішку» влада широко й ефективно застосовуватиме дещо пізніше.

Покарання села контрибуцією

Нова доба принесла в село нову лексику. Стало модним скорочено називати новопосталі радянські органи, які все відчутніше впливали на організацію життя українського села. Селяни поступово почали звикати до термінів уповітком (управління повітовим комітетом), волвиконком (волосний виконавчий комітет), райпродком (районний продовольчий комісаріат). Оскільки такі скорочення широко використовувалися в пресі, по радіо, побутування їх у розмовній мові швидко поширилося.

У конкретиці звичних раніше для селян сходів села, які час від часу в ту пору скликалися, то до цього поняття додалися на початках радянщини незвичні означення *екстремий та контрибуція*. З «екстремим» селяни розібралися зразу. Це слово їх почало лякати, оскільки нічого доброго від того, що місцеве начальство у такий спосіб скликає всіх, воно не віщувало. А от «контрибуція» вперше прозвучала на сході села 4 квітня 1921 року.

Нині цілком очевидно, що «мудрі» голови з центру, які вирішили застосувати цей термін у конкретиці удосконалення, іншими словами, вироблення жорсткіших правил здавання продподатку, самі не усвідомлювали на початку, що ж такий незвичний термін первинно приховує? З'ясуємо тепер. Це запозичене віддавна з латини слово буквально означає «збираю», «стягую». Всі тлумачні словники пояснюють його як процес «примусової здачі грошової суми, що стягується окупаційною адміністрацією з населення окупованої території». Друге значення цього поняття є таким: «грошові виплати, які сплачує переможена держава за умовами мирного договору державі-переможниці» [9].

Як бачимо, і в першому, і в другому варіантах йдеться про окупаційну адміністрацію, яка нещадно ставиться до іншого народу. В історії українського села, як і України в цілому, запроваджене більшовиками явище контрибуції і слід розглядати

саме так. Бо навіть ці віднайдені в архівах факти переконливо засвідчують, що в світовій цивілізації важко віднайти владу, яка б експлуатувала свій народ так люто, з такою ненавистю, як це робили більшовики і комуністи щодо українців.

Проведенню так званого контрибуційного сходу передували невтішні показники ходу першого етапу здачі селянами продподатку, який мав закінчитися 24 грудня. Вимушено зібравшись на засідання другого дня нового року – 2 січня, сільвиконком розпачливо констатує: продрозкладка данинцями провалена, значне недовиконання здачі продуктів державі зафіксовано за всіма показниками: хліб, фураж, худоба, свині та інше. Розуміючи, що відступати назад не можна, бо за невиконання будь-якої цифри їх чекає революційний трибунал, активісти формулюють у протоколі жорстку, але не конкретну резолюцію: «Продовжити енергійно стягування державної розкладки хлібом, свинями і худобою доти, поки в жодного громадянина нашого села не залишиться лишків» [10].

Рівно через місяць (5 лютого) – ще одне засідання і знову та ж констатація: держпродподаток став надходити ще повільніше, тому заходи слід вживати ще енергійніше.

Схоже, і в центрі, і на рівні губернії та повіту помітили нездатність або небажання своїх представників на місцях забезпечити виконання доведених показників державної ваги. Цим, очевидно, і пояснюється звернення до такої крайньої форми примусового вилучення продуктів та коштів як контрибуція.

Заповнений вщерть сільський церковний майдан 4 квітня 1921 року зберігав незвичне для такого заходу могильне мовчання в момент, коли уповноважений з повіту оголошував данинцям із привезеного з собою папірця своєрідний вирок:

«1. За саботаж із здачею продподатку, за не виконання його з усіх показників до 24 грудня 1920 року обкласти мешканців села Данина контрибуцією в сумі 2 мільйони 500 тисяч рублів.

2. Означена сума має бути сплачена всім товариством, його сім'ями, за винятком тих сімей, представники яких безперервно знаходяться в рядах червоної армії» [11].

Тут же було зачитано список червоноармійців, родини яких звільнялися від контрибуції. Таких на село виявилось 15 чоловік. Назвемо для історії їхні прізвища (в дужках зазначено вік і сімейний стан червоноармійця): Федот Коваль (21 рік, щойно одружений), Іван Кічка (одружений, син 6 місяців), Панфіл Процько (холостий), Іван Стеценко (22 роки, холостяк), Петро Романченко (21 рік, щойно одружений), Лев Вискірко (21 рік, холостяк), Андрій Литвин (21 рік, одружений), Трохим Вовкогон (холостяк), Кирило Вакулєнко (холостяк), Дмитро Романченко (22 роки, одружений), Яків Калюжний (одружений), Микита Процько (холостяк), Денис Карамза (холостяк), Семен Кугут (холостяк), Іван Кулик (холостяк). [12].

Влада розуміла, що зібрати таку суму в грошовому вимірі село не зможе. Однак зменшувати її ніхто не збирався: всі цифрові показники спускалися з центру. Як варіант, громаді села пропонувалося компенсувати частину розміру контрибуції натурою, що практикувалося ще з 1920 року. Контролювати цю частину контрибуції покликаний був новоутворений у Ніжині повітовий Комітет заготівлі зернового фуражу. 23 листопада 1920 року звідти, в порядку контролю, в Данину надійшло таке повідомлення:

«До терміну 15 вересня ц. р. від села Данини недоотримано сіна 793 пуди. Цим пропонується вам як бойовий наказ упродовж трьох днів доставити указану кількість сіна в м. Ніжин на прес-пункт. Крім того, доставити одночасно з Данини 700 пудів соломи в рахунок розверстки» [13].

У квітні 1921 року (27 числа) скликався ще один екстрений сход села. Згідно з отриманої з повіту інструкції, на ньому відбирали лишки землі в тих господарів, де її було понад установлену норму.

Компраці і трудповинності

Ще одним способом розв'язання проблеми продподатку було запровадження в селах краю обов'язкової трудової повинності. Для організації такого вимушеного нововведення у повітових виконкомах були створені спеціальні відділи праці, а у волосних центрах та при сільрадах підпорядкованих їм сіл і хуторів – компраці (комітети праці). Суть трудповинності полягала в тому, що селяни мали відпрацювати певну кількість днів на різних важливих стратегічних господарських об'єктах, де бракувало робочих рук. Фактично йшлося про відновлення порядків, запроваджених ще за кріпаччини, коли залежні від пана селяни мусили всі дні тижня, за винятком одного вихідного, трудитися на його полях. Різниця лиш полягала в тому, що «трудповинні» радянської доби ніколи не знали, куди й на скільки днів доведеться йти чи їхати на ту відробку. Щоправда, в окремих випадках за виконану роботу передбачалася винагорода.

Ось приклади.

14 травня 1921 року, в розпал посадки різних сільськогосподарських культур на присадибних та земельних наділах на ім'я Данинського компраці надходить письмова депеша такого змісту:

«Володьково-Дівицький компраці пропонує Вам у терміновому порядку вислати 200 душ із залізними лопатами і ножами в розпорядження волкомпраці для направлення таких у Носівсько-Козарський цукровий завод для вивантаження насіння цукрових буряків. Поденна плата робочим: цукру – 1 фунт, солі – 1 фунт, мануфактури – піваршина, грошима – 428 руб. Висилка вище зазначених – обов'язкова не пізніше 16 травня згідно з приписом Ніжинського укомпраці від 10.05. за №1148. За невиконання цього вся відповідальність падає на голову компраці [14].

Буквально через тиждень – нова вказівка. Цього разу вимагалось 25 трудомобілізованих – на заготівлю дров для цього ж цукрового заводу. У наказі – приписка: «За невиконання – сувора відповідальність, аж до арешту, покладається на голову компраці» [15].

Незважаючи на обіцянку оплати праці, що не завжди виконувалася, сільради реально не могли забезпечувати «поставку» поза межі своєї території такої кількості селян. Адже йшлося про полишення своїх домівок на кілька днів найбільш працездатних членів родин, на яких трималося все домашнє господарство. Саме з цієї причини ухиляння під різними причинами від трудповинності набиало масового характеру в усіх селах краю. Цим пояснюється поява в другій половині травня у Володьковій Дівиці, Данині та Шатурі ось такого оголошення, текст якого підписав начальник Володьковського воєнного гарнізону разом із начальником волосного виконкому:

«Цим доводиться до відома усіх громадян, що внаслідок повного небажання селян коритися наказам волостей і приступити до вивезення дров за графіком на кожний день, з останніх будуть взяті заложенники. Заложенники будуть утримуватися під арештом у повіті до закінчення вивезення дров. Вивезення закінчити до четвертого грудня (неділя). Не виконання цього спричинить до строгіших мір покарання – аж до передачі під суд революційного трибуналу» [16].

Такого способу примусу і такого йому дружного і впертого спротиву не було навіть за царату.

Арешти неплатників

Взяття в заложенники окремих мешканців села для того, щоб змусити інших виконати поставлені перед ними обсяги робіт, стало початком розгортання справжніх економічних репресій у селі. Такий висновок можна зробити, аналізуючи архівні дані на тих селян, які потрапляли в списки недоплатників продподатку.

При сільраді 17 жовтня 1921 року створюється спеціальна комісія для складання списків. «На гачок» потрапили ті господарі, хто, недовиконавши до 24 грудня першу суму продподатку, був обкладений подвійним показником. Списків виявилось чотири: у першому – 9 чоловік, у другому – 5, у третьому – 6, у четвертому – 11 чоловік. Усіх – 31 чоловік. Передавши до повіту такі дані, в сільраді стали чекати подальших вказівок. Вони надійшли 29 листопада у вигляді наказу, що складався з трьох пунктів. Наказ цей викладений у своєрідний спосіб: до кожного з трьох каральних пунктів додавалися вказівки про те, як їх виконувати.

Першим пунктом наказу повітового ревкому передбачався арешт зазначених у списках хліборобів. Арештованих пропонувалося утримувати в «холодних місцях». З літератури про минуле українського села читачі орієнтуються в змісті поняття «холодні місця». Якщо в містах та містечках такими були підвали помітних кам'яниць громадського значення, то в селах за них правили звичайні погребі, що були на обійсті кожного господарства. Подекуди були погребі й громадські. З огляду на те, що таких у Данині не було, виникає питання: де ж перебували арештовані за несплату повного обсягу продподатку? Місць своєрідного ув'язнення в домашніх умовах непокірних владі данинців виявилось аж два. Арештованих за першими двома списками «спустили» до просторого кам'яного погребя колишнього сільського священика отця Петра Скорини. Селян із двох наступних списків свої ж погнали аж за село, до ще не зруйнованого маєтку колишнього відставного генерала, праправнука українського гетьмана Тараса Трясила Івана Тарасевича. За свідченням колишньої мешканки хутора Галини Іванівни Федоряко, підземні кам'яні схованки пана були такими великими, що там можна було бігати; ще в тридцятих у тих утаємничених підземеллях відомого на всю Російську імперію колишнього власника хутора було улюблене місце ігрищ хутірської дітвори.

Та повернімося до змісту наказу ревкому. Другим пунктом цього документа був допит арештованих. Пропонувалося вести запис допиту у такій послідовності: прізвище та ім'я, номер господарства, сума несплаченого продподатку, кількість землі, міра врожайності, партійна приналежність, причина несплати.

Третій пункт – вимога будь-що «вибити» з арештованих ті недостаючі пуди, навіть якщо вони будуть останніми в господарстві. Для цього подавалася форма розписки. Вона такого змісту:

«Ми, що нижче підписані, громадяни с. Данини, даємо цю розписку в тому, що ми зобов'язуємося сплатити накладений додатковий продподаток сьогодні протягом трьох годин, знаючи, що за невиконання його будемо знову арештовані, а накладений податок буде стягнуто примусово, в чому й розписуємося» [17].

У додатку до цього наказу є й така рекомендація: після поставлення підпису кожним під такими розписками вечором арештованих відпустити додому з тим, щоб завтра кожен з'явився в сільраду для відмітки до моменту здачі всієї суми продподатку.

Тримаю в руках розписки із тих чотирьох аркушів. Вони написані одним почерком, очевидно, секретарем сільської ради. Прізвища заповнені іншою рукою, вже олівцем. Ні підписів, ні власноруч проставлених хрестиків (так робили ті, хто був неграмотним і не вмів розписуватися) під прізвищами «винуватців» у цих спільних розписках немає. Важко сказати, чи ті господарі-власники принципово не хотіли розписуватися, чи владі було вже без різниці, адже підготовлені наперед колективні розписки в чотирьох списках були зроблені.

Пробую уявити обриси тих, хто відважився кинути виклик владі, яка в досягненні мети будь-якою ціною не зупинялася ні перед яким вибором репресивних заходів. Ці сільські представники середнього класу, на яких в усіх країнах і за всіх часів тримався світ, любили від малку працю коло землі, вміло і в поті чола господарювали на ній.

У кожного з цих 31-го була своя причина і своя мотивація несплати того зловісного, вже подвоєного, податку. У кожного була своя доля, здебільшого молода, ще не реалізована сповна. Скажімо, в Івана Мозгового та його молоді дружини Устини в ті дні його перебування під арештом у холодному сільрадівському погребі народився другий син, названий на честь батька, – Іваном, а старшому, Андрію, виповнилося

всього лиш два роки. Тільки б жити, кохатися, рости й виховувати дітей та з любов'ю доглядати землю-годувальницю, яка щедротами наділяє лише працелюбних і завзятих у справі. Керманічі радянської влади, які ніколи не толерували розумних, працьовитих і самодостатніх, нависли на цих справжніх господарів тавро куркулів, сформували не в одного покоління несправедливе чуття зневаги й осуду. У таких хліборобів та їхніх родин насправді не було майбутнього в країні, яка будувала світле комуністичне майбутнє для майбутніх поколінь на крові й кістах цілого народу.

Назвемо також для історії цих одержимих данинців, які через несприятливі суспільно-політичні обставини не могли сповна реалізувати богом даний талант успішних хліборобів. Потрапивши до списків неблагонадійних, вони вже через кілька років будуть відправлені до справжнього молоху сталінських репресій, доточно закінчать свої молоді життя в сибірських ГУЛАГах, так і не скорившись тоталітарній комуністичній системі.

Список №1:

1. Кулик Федор. 2. Сердюк Никифор. 3. Шимка Андрій. 4. Шимка Іван. 5. Микитенко Матвій. 6. Дідик Андрій. 7. Кулик Василь Гордій. 8. Мозговой Іван Петрів. 9. Микитенко Петро.

Список №2:

1. Вискірко Василь. 2. Кулик Феодосій. 3. Братченко Степан. 4. Яромош Яків. 5. П'яте прізвище розпізнати не вдалося.

Список №3:

1. Перепелиця Зот. 2. Калюжний Юхим. 3. Гавриш Никифор. 4. Семенко Денис. 5. Калюжний Тимофій. 6. Семенко Ольга.

Список №4:

1. Свирид Іван. 2. Штиволюка Іван. 3. Ярина Леонтій. 4. Авраменко Сидір. 6. Ярина Катерина. 7. Авраменко Гордій. 8. Рог Тихін. 9. Лисенко Ісак. 10. Подолянко Ігнат. 11. Авраменко Євдоким [18].

Незважаючи на посилення репресій щодо тих, хто не міг (чи не хотів) виконувати продрозверстку сповна, все нові й нові плани здачі продуктів повсюди провалювалися. Це можна простежити за ходом виконання інших видів продрозкладки.

Слідом за хлібом, фуражем, худобою, свиньми центр спускає на села все нові й нові види повинності. На глибоку осінь 1921 року наставала пора медової, ячної, масляної. Ось документ від Володьково-Дівицького відділення Ніжинського провітпродкому, направлений у села волості 7 листопада, який засвідчує, що і в цьому сегменті повсюдного «викачування» останніх запасів із селянських господарств влада не змогла досягнути успіхів:

«Відповідно до наказу повітпродмому за №1750 звертається увага на бездіяльність виконання розверстки на мед, масло і яйця, яка повинна бути виконана в найкоротший термін. Виконано ж до цього часу так: Носівською волостю – медової повинності 15%, ячної 9%, масла – зовсім не виконано; Мринською волостю виконано лише 4% ячної повинності» [19].

Констатуючи таку невтішну для влади картину, районний продовольчий комісар пропонує сільським активістам для безумовного виконання плану по волості активніше застосовувати до неплательників такі найстрогіші заходи впливу: збільшення повинності до подвійного розміру, реквізування домашнього майна, арешт і передача власника двору під суд.

1. Прозрозкладка // Енциклопедія українознавства. – Т. 6. – С. 2352.

2. Данинський сільський совет. Протоколи общих собраний. – ДАЧО. – Ніжинська

- філія. – Фонд 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 4.
3. Там само. – Арк. 7.
 4. Там само.
 5. Там само.
 6. Там само. – Од. зб. 3. – Арк. 14.
 7. Там само. – Арк. 27.
 8. Протокол заседания Носовской районной комиссии по сельскохозяйственному налогу о рассмотрении жалобы налогоплательщиков по с. Данино 15 декабря 1925 года. – ДАЧО. – Ніжинська філія. – Ф. 5283. – Оп. 1. Од. зб. 1036. – Арк. 3.
 9. Словник іншомових слів. – К.: Довіра–Рідна мова, 2000. – С. 553-554.
 10. Данинский сельский совет. Протоколы общих собраний. – ДАЧО. – Ніжинська філія. – Фонд 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 1357. – Арк. 1-2.
 11. Там само. – Арк. 26.
 12. Там само. – Од. зб. 2. – Арк. 29.
 13. Там само. – Арк. 72.
 14. Данинский сельский совет. Приказы уезного отдела труда о проведении трудовой повинности. Нач. 20 янв. 1921 ок. 15 янв. 1922. – ДАЧО. – Ніжинська філія. – Ф. 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 14.
 15. Там само. – Арк. 25.
 16. Там само. – Арк. 67.
 17. Данинский сельский совет: Приказы и постановления Черниговского губисполкома, Нежинского исполкома об обложении граждан трудналогами. Списки плательщиков трудналога и опись имущества церкви села. Нач. 2 янв. 1921 ок. 18 дек. 1921. – 312 л. // Ф. 5947. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 278.
 18. Там само.
 19. Там само. – Арк. 181.

Анализируется политика большевицкой власти по отношению к украинскому селу. Речь идет о продрозверстке, продналоге. Впервые вводятся в оборот архивные документы о том, как власть разворачивала настоящие экономические репрессии на селе и внедряла новые формы выкачивания хлебных запасов у крестьян: контрибуционные суды и трудовые обязательства.

Ключевые слова: продрозверстка, продналог, сельсоветы, комбеды, выкачивание продуктов, подворные карточки жителей села, контрибуция на село, трудовые обязательства, комитеты труда, аресты неплательщиков налога.

PEASANTS' PRODROSKLADKA (soviet system of state corn storage) AS A FOR-RUNN OF STAMINE IN UKRAINE: on the archive matter from Danyna village of Nizhyn region

Bilshovik policy in a Ukrainian village in the 20s of the XXth century is analysed. The essence of this policy lied in the fact that instead of free sale of food products and agricultural raw materials peasants had to hand that over to the state. The article deals with new soviet notions - prodroskladka and product contribution. The reasons due to which peasants could not fulfill that contribution are shown.

The archive data show the ways soviet power used to extort provisions from peasants: contributory courts and obligatory working duties.

Unknown before documents about the ways peasants were punished like economic repressions, arrests; who were those arresting peasants for not being able to fulfill contributions are introduced.

Key words: prodroskladka, product contribution, village council, committee of the poor, provision extortion, farmstead cards, working duty, labour committee, peasants' arrests.